
NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Egy mesemotívum vándorútja

Liszka József: *A bátyjait kereső leány (ATU 451) meséjének közép-európai összefüggéseihez* = *Fórum Társadalomtudományi Szemle*. 2016.3. sz. 21-34 p.

Liszka József tanulmánya *A hollóvá változott hét fivér* című, 2015-ben cseh – szlovák koprodukcióban készült film megjelenése után gyűjti egybe a szóban forgó mesetípus nyelvhatárokon és megjelenési közegeken át vándorló közép-európai variánsait.

A mese elterjedése és eredete – a kiterjedt Grimm-filológiának is köszönhetően – viszonylag jól ismert. Csírája Johannes de Alta Silva 1185-ben keletkezett latin nyelvű gyűjteményében található. Ez a munka fontos szerepet játszott számos keleti mese, mesei motívum nyugat-európai közvetítése során. Az idők folyamán több nemzeti nyelvű fel- és átdolgozása jent meg. Magyarul 1874-ben adták ki *Hattyúlovag* címen, ponyvanyomtatványként. Német fordításai azonban már jóval korábban közkezen forogtak. Innen eredeztethető a Lohengrin-történet is.

Az innen származtatható mese (amely ma ismert formájában több típus kontaminációjának tekinthető) a legtöbb európai és Európán kívüli nép körében is ismert . A nemzeti és nemzetközi mesekatalógusok *A bátyjait kereső leány (The Maiden Who Seeks Her Brothers)* összefoglaló címen tartják számon. A nemzetközi mesekutatás mára ennek az alapmesének három altípusát különbözteti meg, amelyek már Jacob és Wilhelm Grimm műfajteremtő gyűjteménye a *Családi mesék* első (1812) kiadásában a következő sorrendben és számozással található: 9. *Tizenkét fivér*; 25. *A hét holló*; 49. *A hat hattyú*.

Az első altípus (49. *A hat hattyú*) főleg az észak- és közép-európai szájhagyományban ismert. Első írásos nyoma 1801-ből adatható egy

ismeretlen szerzőjű német tündérmese-gyűjteményből. A kutatás mai állása szerint úgy tűnik, hogy a későbbi szájhagyományt nem is annyira a Grimm-féle verzió, mint inkább H.Ch. Andersen 1838-ban írt *A vad-hattyúk* című feldolgozása befolyásolta.

A második altípus (9. *Tizenkét fivér*) egyes motívumai megvannak Giambattista Basile 1634 és 1636 között kiadott gyűjteményében, egyébként alapvetően a román népek szájhagyományában ismert.

A harmadik altípus (25. *A hét holló*) elsősorban a nyugati szlávoknál, a délkelet-európai népeknél, a magyaroknál és a német nyelvterületen domináns.

Szlovák és cseh variánsok

Az első szlovák variánst mai ismeretek szerint az 1840-es évek elején jegyezték le, majd 1845-ben Ján Francisci-Rimavský a tíz szöveget tartalmazó mesegyűjteményében (*Slovenskje povesti*) Lócsén meg is jelentette, *Traja zhavranéli bratia* címmel. A lejegyző (bár teljes biztonossággal nem állapítható meg) viszont nem ő volt, hanem Samuel Reuss. Ugyanezt a szöveget, némileg átdolgozva (*Traja zhavranení bratia* címmel) később, 1881-ben Pavol Dobšinský is közreadta híres mesegyűjteményének negyedik füzetében, s ez a szöveg (azóta Mária Ďuričková nyelvi korszerűsítésében) a mai napig olvasható a Dobšinský-kötetekben. Mára a mesének két tucat lejegyzett szlovák variánsát tartja nyilván a folklorisztika.

Közben a cseh Božena Němcová, aki maga is gyűjtött szlovák meséket, és a 19. század közepe táján öt alkalommal is utazásokat tett a korabeli Felső-Magyarországon (lényegében a mai Szlovákia területén, noha nem csak ott), 1857-ben csehül jelentetett meg egy szlovák népmesegyűjteményt, benne egy csomó, másoktól átvett, némileg átdolgozott szöveggel. A most minket érdeklő mesét, *O třech zhavranělých bratrích* címmel éppen úgy, ahogy Dobšinský, az 1845-ben megjelent Ján Francisci-Rimavský-kötetből emelte át a saját szlovák népmesegyűjteményébe.

Látható: bármelyik feldolgozásra hivatkozik is a cseh rendező stábjá, Dobšinskýra vagy Němcovára, végső soron a Samuel Reuss által

gyűjtött (vagy mesélt?), először Ján Francisci-Rimavský által közreadott szövegről van szó.

Legutóbb Viera Gašparíková tekintette át a mese kb. kéttucatnyi szlovák variánsát és megállapította, hogy ezekre a harmadik altípusként leírt szövegformák jellemzők. A tény, hogy a szlovák anyagban szinte kizárólag a hármas szám jelenik meg, szerinte állandósult, konzekvens redakciónak tudható be, és szlovák sajátosságként értelmezi. Liszka József szerint a mindösszesen 16 variáns ehhez az állításhoz túl kevés. Ráadásul ebből négynek ugyanaz a forrása

Kevésbé ismertek a mese variánsai a cseh színhagyományban.

Magyar variánsok

A hollóvá változott fivérek meséjének a magyar színhagyományból legalább félszáz lejegyzett (és publikált) variánsa ismert. Ezek a változatok – kisebb-nagyobb eltéréssel – általában szervesen illeszkednek az európai hagyományból ismert szövegek sorába. Az első lejegyzések nagyjából egyidejűek a fentebb bemutatott szlovák folyamatokkal. Amikor Ipolyi Arnold a készülő Magyar mythológiája számára nyersanyagot gyűjtött, kiterjedt levelezése révén hatalmas mennyiségű folklóranyagot sikerült felhalmoznia. A vonatkozó kéziratok hagyaték 2006-ban, Benedek Katalin jóvoltából könyv formájában is hozzáférhetővé vált. Ebben a hihetetlenül gazdag gyűjteményben a most szóban forgó mesének a korabeli Magyarország különböző vidékeiről mindösszesen öt változatát találjuk. Ebből kettő Hont megyei lejegyzés, s az egyikről pontosan tudjuk, hogy Pajor István rögzítette 1851-ben Kiscsalomján. Ebben a változatban a főhősnek hétéves némaságot kell kiállnia. Ezzel kapcsolatban olvasható Pajor megjegyzése a kézirat elején, hogy tudniillik: „az átkozás hét évig, hét hónapig, hét napig, hét óráig tart.” Ebből nyilvánvaló, hogy a gyűjtő ismerte Ján Francisci-Rimavský fentebb bemutatott gyűjteményét. Hogy ez a tény esetleg befolyásolta-e a mese magyar változatának lejegyzése közben vagy után a gyűjtőt, azt további szövegfilológiai vizsgálatoknak kell kiderítenie.

Szinte ugyanebben az időben, egy 1842-ben közreadott felhívása eredményként kezdte meg nagyszabású székelyföldi gyűjtőtevékenység-

gét Kriza János. Méltán híres, 1863-ban, Vadrózsák címmel megjelent székely népköltési gyűjteménye mellett hatalmas kéziratos anyagot halmozott fel. Ennek töredékei jelentek meg, s itt található a most szóban forgó mese egy teljesen atipikus változata. A csókalányok címen ismert történetben tizenkét leánytestvér válik az anyai átok nyomán csókává, majd kisöccsük váltja meg őket az átok alól. Kriza népmeséinek rengeteg kiadása ismert, az egyik népszerű, Kormos István által újrameséltnak a címe is A csókalányok.

A mesét ismerhetnénk akár a Benedek Elek-féle Grimm-fordítás révén is, de a nagy magyar mesemondó egyéb, a magyar szájhagyományon alapuló feldolgozásai révén is (A magyar mese- és mondavilág első kötetében például A tizenkét varjú címmel meséli újra az ismert történetet), aztán meg Illyés Gyula népszerű feldolgozásgyűjteményében, a Hetvenhét magyar népmesében található A hét holló című történet nyomán is.

A magyar szájhagyományból lejegyzett variánsok, néhány kivételtől eltekintve, a harmadik altípust képviselik, noha a három típus kontaminációjából összeálló variánsokkal is találkozhatunk.

Végezetül a szerzőben, felmerül az a kérdés, hogy ha egy-egy mese (merthogy most ugyan konkrétan egy mesetípusról volt szó, viszont a helyzet szinte minden mesével hasonló) nyelvektől függetlenül ennyire közismert, akkor hogyan beszélhetünk magyar vagy szlovák, vagy német, vagy bármilyen népmeséről? „Nyilvánvaló, hogy népmesék vannak (voltak), amelyeknek különféle típusai (értsd: történetei) alakultak ki, s ezeknek a történeteknek megszámlálhatatlan variánsa létezett különféle nyelveken. Sokszor egy mese két, azonos nyelven rögzített variánsa távolabb áll egymástól, mint ugyanannak a mesének egy-egy, más-más nyelven lejegyzett változata. S noha igaza lehet Honti Jánosnak, aki találóan állapította meg, hogy „ha valami egy nép meséjében egyedinek tűnik, csak idő kérdése, hogy megtaláljuk más népeknél is”, mégis vannak egyediségek, sajátosságok az egyes népek meséiben. Ez pedig az előadás módja, a nyelvi képalkotás, a stílus, a mese hangulati különbözőségei, amelyek további vizsgálódás tárgyai lehetnének csakis úgy, mint a mese értelmezése, szimbólumrendszerének felfejtése.

Cholnoky Olga